

Stanisław Stańko

Katedra Ekonomiki Rolnictwa SGGW

Arkadiusz Gralak

Katedra Polityki Agrarnej i Marketingu SGGW

Poziom i zróżnicowanie dochodów ludności użytkującej gospodarstwa rolne

Wstęp

Analizy sytuacji produkcyjno-ekonomicznej indywidualnych gospodarstw rolnych mają długoletnie tradycje. Były one poświęcane zagadnieniom produkcji, dochodów, stosunków demograficznych, warunków socjalno-bytowych itp. Ciągłe zmiany czynników wpływających na produkcję, ekonomikę i organizację gospodarstw powodują konieczność systematycznych badań nad sytuacją produkcyjno-ekonomiczną gospodarstw i ludności.

Skala i zakres oddziaływania czynników zewnętrznych na rolnictwo i gospodarstwa rolne nasiliły się w okresie wprowadzania do gospodarki mechanizmów rynku. Skutki wprowadzania gospodarki rynkowej, w skali makroekonomicznej, były już przedmiotem wielu analiz i ocen. Analizy takie informują o dominujących tendencjach i prawidłowościach, występujących w rolnictwie. Największy spadek dochodów rolniczych wystąpił w latach 1990–1991. W latach 1992–1995 (z wyjątkiem roku 1994) występował wzrost wartości dochodów. W 1996 r., mimo globalnie wysokiej produkcji rolniczej, realny spadek cen spowodował zmniejszenie dochodów z produkcji rolniczej (Biuletyn 1997). Dominujące kierunki zmian w skali całego rolnictwa, działów czy gałęzi produkcyjnych nie muszą i najczęściej nie są zbieżne z tym, co dominuje w różnych grupach gospodarstw. Przykładowo, spadek produkcji i dochodów w skali kraju nie jest wynikiem równomiernego ich zmniejszenia w poszczególnych grupach gospodarstw. Gospodarstwa funkcjonują bowiem w różnych warunkach przyrodniczo-ekonomicznych, cechują się różnorodnym wyposażeniem w środki produkcji, różne są kwalifikacje i umiejętności pracujących, różna jest reakcja kierowników gospodarstw na zmianę warunków gospodarowania, różne są przesłanki podejmowania decyzji produkcyjnych itp. Warunki, w jakich funkcjonują gospodarstwa, ich siła ekonomiczna i charakter wpływają na sposób zachowania się gospodarstw w nowych sytuacjach, a te zaś determinują zmiany w ich sytuacji produkcyjno-ekonomicznej.

Dochody ludności w rolnictwie stanowią główny cel polityki rolnej. Ocena jednak sytuacji ekonomicznej dokonywana na podstawie danych makroekonomicznych, zdaniem Adamowskiego, ma ograniczoną wymowę z powodu pomijania

w rachunku innych dochodów uzyskiwanych przez rodziny pracujące w rolnictwie. Przykładowo, w stosunku do osób użytkujących gospodarstwa rolne pomijane są dochody uzyskiwane z pracy poza rolnictwem, dochody z tytułu rent i emerytur itp. (Adamowski 1997). Ocena sytuacji dochodowej ludności w rolnictwie zdaniem wielu autorów jest właściwa i poprawna jeżeli rozpatrujemy dochody tej ludności łącznie z różnych źródeł (Stańko 1994, Czyżewski, Wiśniewska 1995, Zarzecki 1996, Adamowski 1997). Jest to ważne, bowiem wraz z przekształceniami w gospodarce uległa zmianie struktura dochodów ludności użytkującej gospodarstwa rolne (Stańko 1994).

Celem opracowania jest analiza dochodowego zróżnicowania ludności użytkującej gospodarstwa rolne w 1996 roku. Zagadnieniom tym poświęcano dotychczas stosunkowo mało uwagi. Sytuacja dochodowa tej grupy ludności jest wypadkową wielu czynników i uwarunkowań. Na tym tle powstają pytania:

- jaki jest poziom i struktura dochodów w gospodarstwach domowych użytkowników gospodarstw rolnych?
- jakie jest zróżnicowanie dochodowe ludności z działalności rolniczej (produkcji rolniczej)?
- jak na zróżnicowanie dochodowe ludności użytkującej gospodarstwa rolne wpływają dochody z innych źródeł (zarobki z tytułu pracy, renty, emerytury, zasiłki)?
- jakie można wyodrębnić typy gospodarstw domowych tej grupy ludności ze względu na główne źródło dochodu?

Analizę przedstawimy na materiale empirycznym pochodzącym z badań gospodarstw rolnych w 1996¹ roku. Objęto nimi 261 gospodarstw z 22 województw należących do czterech makroregionów planowania: północnego, północno-wschodniego, stołecznego i środkowozachodniego. Zasady doboru gospodarstw do badań, zastosowaną technikę losowania oraz sposób obliczania podstawowych kategorii produkcyjno-ekonomicznych przedstawiono w oddzielnym opracowaniu (Stańko 1997).

Wyniki analizy i porównań dochodów różnych grup społeczno-zawodowych w dużym stopniu zależą od zdefiniowania **dochodu**. Terminowi temu można przypisać wiele znaczeń i każde z nich może być poprawne w określonym kontekście (Rychlik 1987). W naszej analizie miernikiem efektów ekonomicznych indywidualnego gospodarstwa rolnego będzie dochód z bieżącej działalności rolniczej. Do tej kategorii zaliczamy dochody uzyskane z produkcji rolniczej, z oddzierzawiania majątku produkcyjnego i ze świadczonych usług sprzętem gospodarstwa. Wartość zakupionych środków obrotowych i usług oraz innych wydatków ujęto według cen realizacji.

¹Badania prowadzono w ramach projektu badawczego 5 PO6J02208 kierowanym przez prof. C. Farkowskiego.

Podstawą obliczenia normatywnych kosztów amortyzacji poszczególnych środków trwałych była ich wartość bieżąca i stopa amortyzacji. Zastosowano następujące stopy amortyzacji: maszyny, narzędzia i urządzenia techniczne do produkcji rolnej – 6,6%, pozostały sprzęt w gospodarstwie – 5%, budynki gospodarcze – 2%, plantacje trwałe – 5%.

Dochód z rolniczej działalności gospodarczej z amortyzacją nazwany został dochodem brutto, a bez amortyzacji – dochodem netto. Ludność użytkująca gospodarstwa rolne może także otrzymywać dochody z innych źródeł. Mogą to być dochody z pozarolniczej działalności gospodarczej, z pracy poza gospodarstwem, renty i emerytury, zasiłki dla bezrobotnych, zasiłki socjalne i inne. Dochody z różnych źródeł stanowią sumę dochodów, jakimi dysponuje ludność użytkująca gospodarstwa rolne. Suma ta stanowi **dochód dyspozycyjny** ludności. Wyróżniono dwie jego kategorie: dochód dyspozycyjny brutto (to jest dochód łącznie z amortyzacją) i dochód dyspozycyjny netto – bez amortyzacji. Tak zdefiniowany dochód ludności użytkującej gospodarstwa rolne podlega podziałowi na cele związane z konsumpcją i oszczędnościami, z których mogą być finansowane inwestycje.

Wielkość dochodu przeznaczanego na gospodarstwo domowe decyduje o poziomie zaspokajania potrzeb konsumpcyjnych² (wyżywienie, ubranie, mieszkanie, usługi konsumpcyjne, potrzeby oświatowe, zdrowie, higienę, kulturę, sport, wypoczynek, oszczędności itp.). Dochody przeznaczane na gospodarstwo rolne decydują o jego możliwościach rozwojowych. Dzięki inwestycjom z dochodów zwiększa się potencjał produkcyjny gospodarstwa.

Poziom i struktura dochodów ludności użytkującej gospodarstwa rolne

Formy aktywności zawodowej ludności i źródła uzyskiwania dochodów wpływają na sytuację dochodową i jej zróżnicowanie. Przedstawimy je w grupach dochodowych oraz obszarowych gospodarstwach.

W celu uproszczenia analizy badany zbiór gospodarstw podzielono na pięć grup, zróżnicowanych pod względem dochodu dyspozycyjnego netto w 1996 r. :

- grupa 1 – obejmuje gospodarstwa poniżej 6,5 tys. zł,
- grupa 2 – 6,5–13 tys. zł,
- grupa 3 – 13–26 tys. zł,
- grupa 4 – 26–39 tys. zł,
- grupa 5 – 39 i więcej tys. zł.

²W badaniu budżetów gospodarstw domowych dochód przeznaczony na cele konsumpcyjne, pozostałe wydatki oraz przyrost oszczędności określa się terminem **dochód rozporządzalny**.

TABELA 1.

Zróźnicowanie dochodu dyspozycyjnego w grupach dochodowych i obszarowych gospodarstw w 1996 r. (w zł)

Grupy dochodowe i obszarowe gospodarstw	Dochód dyspozycyjny brutto				Dochód dyspozycyjny netto			
	na gospodarstwo		na osobę		na gospodarstwo		na osobę	
	ogółem	z rolnictwa	ogółem	z rolnictwa	ogółem	z rolnictwa	ogółem	z rolnictwa
Grupy dochodowe								
do 6,5 tys. zł	3 234	444	1 249	171	2 113	-676	816	261
6,5-15 tys. zł	9 457	3 798	2 393	961	7 883	2 224	1 995	563
13-26 tys. zł	17 906	8 643	3 603	1 739	15 395	6 131	3 097	1 234
26-39 tys. zł	30 205	17 966	5 201	3 094	26 335	14 096	4 535	2 427
39 i więcej	55 467	47 253	10 704	9 119	43 719	35 505	8 437	6 852
Grupy obszarowe								
do 5 ha	12 791	3 466	3 420	927	11 720	2 396	3 134	641
5-10	13 693	6 205	3 087	1 399	11 877	4 389	2 677	989
10-15	14 796	8 551	3 207	1 853	12 186	5 941	2 641	1 288
15 i więcej	25 065	19 546	4 993	3 893	192 128	13 698	3 828	2 728
Przeciętnie	15 803	8 414	3 608	1 921	13 276	5 888	3 032	1 346

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań w Grant 5 P06J02208, kier. C. Farkowski.

Zróźnicowanie dochodu w gospodarstwach rolnych jest duże (tab. 1). W 1996 r. dochód brutto z działalności rolniczej w grupie o dochodach najwyższych (grupa 5) był 106 razy większy niż w gospodarstwach o dochodach najniższych (grupa 1). W przeliczeniu na osobę w gospodarstwie dochód ten był większy 53 razy. Znaczna część gospodarstw uzyskuje z działalności rolniczej ujemny dochód netto. Oznacza to, że ich dochody z rolnictwa nie zapewniają odtworzenia zużytych trwałych środków produkcji. Funkcjonowanie gospodarstw z ujemnym dochodem jest możliwe w krótkich okresach. W dłuższych okresach w wyniku postępującej dekapitalizacji gospodarstwa takie najczęściej wypadają z produkcji.

Dochód w pierwszej grupie dochodowej był mniejszy od przeciętnego w przeliczeniu na 1 gospodarstwo – 19 razy, a na osobę – 11 razy. W grupie o dochodach najwyższych (grupa 5) natomiast był większy od przeciętnego odpowiednio – 5,6 razy, i na osobę – 4,8 razy. Udział gospodarstw, które uzyskiwały dochód netto mniejszy niż przeciętny, był duży i wynosił w 1996 r. 59,4%.

Jednym z ważnych czynników decydujących o wielkości uzyskiwanego dochodu z rolnictwa jest obszar gospodarstwa, wpływa on na wiele zjawisk i procesów gospodarczych w rolnictwie. Różnice między gospodarstwami większymi a mniejszymi są znaczne. Dochód brutto w gospodarstwach większych obszarowo (15 i więcej ha) był w 1996 r. w porównaniu z mniejszymi (poniżej 5 ha) większy w

przeliczeniu na gospodarstwo 5,6 razy, a na osobę w rodzinie – 4,2 razy. Przeciętnie zaś gospodarstwa powyżej 10 ha uzyskiwały z rolnictwa dochód większy niż przeciętny 1,6 razy.

W świetle tak dużego zróżnicowania dochodów z działalności rolniczej problematyczne staje się posługiwanie kategorią **dochodu przeciętnego** (średniego). Im większe jest zróżnicowanie dochodu, tym średnia mniej charakteryzuje indywidualne gospodarstwo rolne. Drugą kwestią jest także posługiwanie się pojęciem **parytetu dochodowego**. Powstaje bowiem pytanie, w stosunku do jakiej grupy gospodarstw analizować parytet?

Udział wyodrębnionych grup dochodowych gospodarstw w zasobach czynników produkcji jest dość zróżnicowany (tab. 2). Na gospodarstwa o dochodach bardzo niskich i niskich (grupa 1 i 2), których było 47,12%, przypadało 38,23% powierzchni UR (użytków rolnych), 29,11% zasobów środków trwałych, 42,94% zasobów siły roboczej. Z gospodarstw tych pochodziło 23,15% produkcji towarowej i przypadało na nie tylko 10,44% dochodów z działalności rolniczej. Podobna wielkość produkcji towarowej (22,90%) pochodziła z gospodarstw o dochodach najwyższych (grupa 5), których było tylko 4,22%, użytkowały 10,55% powierzchni UR i posiadały 16,94% wartości środków trwałych.

Różnice w poziomie dochodów między gospodarstwami większymi i mniejszymi obszaro-wo są mniejsze niż między wyodrębnionymi grupami dochodowymi.

Tabela 2.

Udział wyodrębnionych grup gospodarstw w zasobach czynników produkcji oraz wynikach produkcyjnych i ekonomicznych

Grupy gospodarstw	Udział wyodrębnionych grup gospodarstw (w %) w:					
	liczbie gospodarstw	powierzchni użytków rolnych	majątku trwałym produkcyjnym	zasobach siły roboczej	produkcji towarowej	dochodach z działalności rolniczej
Grupy dochodowe						
do 6,5 tys. zł	14,94	12,11	7,74	12,62	5,51	-1,72
6,5–13	32,18	26,12	21,37	30,32	17,64	12,16
13–26	38,70	37,98	39,06	39,48	36,14	40,30
26–39	9,96	13,24	14,89	11,76	17,81	23,85
powyżej 39	4,22	10,55	16,84	5,82	22,90	25,41
Grupy obszarowe						
poniżej 5 ha	29,50	9,16	14,86	22,17	10,31	12,00
5–10	29,89	23,16	23,48	30,28	22,07	22,28
10–15	21,84	26,97	23,68	24,09	22,04	22,04
15 i więcej	18,77	40,71	37,98	23,46	45,58	43,68

Źródło: Jak w tabeli 1.

Obszar gospodarstwa stanowi o potencjale produkcyjnym, ale dopiero od jego efektywnego wykorzystania zależą dochody z działalności rolniczej. Tezę tę potwierdza i to, że gospodarstwa o zbliżonej lub takiej samej powierzchni zaliczane są do różnych grup dochodowych. Niemniej, problem małych dochodów z działalności rolniczej występuje głównie w gospodarstwach mniejszych obszarowo. W grupie o dochodach najniższych 66,67% to gospodarstwa o powierzchni poniżej 10 ha, natomiast w grupie o dochodach najwyższych gospodarstw tych było 18,18%. Udział poszczególnych grup gospodarstw w dochodach jest najbardziej zbliżony do ich udziału w produkcji towarowej. O silnym związku dochodów z produkcją towarową świadczy także współczynnik korelacji wynoszący 0,8125. Występuje też duża zbieżność kierunkowa z powierzchnią użytków rolnych (współczynnik korelacji 0,5558) i zasobami środków trwałych (0,4399).

Badane grupy gospodarstw charakteryzują się określonymi cechami (tab. 3).

Gospodarstwa o dochodach bardzo niskich i niskich (grupy 1 i 2) są przeciętnie mniejsze obszarowo, słabo wyposażone technicznie, ich kierownicy mają formalnie gorsze wykształcenie rolnicze, mała jest też produkcja z 1 ha UR. W prawie połowie z nich nie dokonywano w ostatnich czterech latach żadnych inwestycji, a tylko co siódme gospodarstwo powiększyło swój obszar w tym okresie przeciętnie o 0,7 ha. Generalnie większość rolników z tych grup wykazuje słabe zdolności przystosowawcze do zmieniających się warunków gospodarowania.

Gospodarstwa z grupy o dochodach najwyższych przewyższają gospodarstwa z grupy o dochodach najniższych (grupa 1) pod następującymi względami:

- powierzchnią użytków rolnych – 3,1 razy,
- uzbrojeniem ziemi w środki trwałe – 2,5 razy,
- uzbrojeniem pracy – 9,5 razy,
- produkcją roślinną z 1 ha UR – 8 razy,
- produkcją zwierzęcą z 1 ha 3,6 razy,
- produkcją towarową roślinną z 1 ha – 9,8 razy,
- produkcją towarową zwierzęcą z 1 ha – 3,4 razy,
- zużyciem NPK/ha – 2 razy.

O zróżnicowaniu dochodowym gospodarstw rolnych decyduje nie tylko poziom i struktura ich zasobów produkcyjnych, ale również poziom i struktura nakładów oraz efektywność ich wykorzystania. W gospodarstwach o najwyższych dochodach wartość wytworzonej produkcji na jednostkę środków trwałych była o 86,3% większa niż w gospodarstwach o dochodach najniższych. Co trzecie gospodarstwo z tej grupy powiększyło w latach 1992–1996 swój obszar przeciętnie o 9,1 ha.

W warunkach gospodarki rynkowej o zróżnicowaniu dochodowym gospodarstw decydują różne czynniki. Wyniki badań niemieckich wskazują, że około 30% zróżnicowania dochodowego można wyjaśnić różnicami w poziomie wyposażenia w siłę roboczą, ziemię, budynki, maszyny, 25% zróżnicowania dochodowego –

wieloma czynnikami przypadkowymi, nie dającymi się dokładnie określić (np. wahaniem pogody, specyfiką poszczególnych gospodarstw), 5% całkowitej zmienności dochodów można przypisać wpływowi warunków naturalnych i około 40% można przypisać aktywności gospodarczej rolnika (Hanf 1983) (wybór poziomu intensywności, kierunku produkcji i specjalizacji, aktywnością i zdolnością do podejmowania racjonalnych działań itp.). Również w naszych warunkach wyposa-

Tabela 3.

Charakterystyka ekonomiczna grup dochodowych gospodarstw

Wyszczególnienie	Grupy dochodowe gospodarstw (w tys. zł)				
	do 6,5	6,5–13	13–26	26–39	powyżej 39
Przeciętna powierzchnia (w ha UR)	7,95	7,96	9,63	13,04	24,58
Liczba osób w rodzinie	2,59	3,95	4,97	5,81	5,18
Zasoby siły roboczej na 100 ha UR	18,74	20,83	18,64	15,93	9,89
w tym: w wieku produkcyjnym	15,94	18,10	17,33	13,98	8,78
Wartość na 1 ha UR (w zł)					
– środków trwałych	4 685	5 999	7 549	8 250	11 763
– produkcji końcowej	752,7	1 275,8	1 735,7	2 400,0	3 529,3
w tym: roślinnej	191,6	304,9	342,7	472,2	1 524,5
– produkcji towarowej	702,1	1 042,3	1 468,8	2 077,3	3 348,3
w tym: roślinnej	150,1	238,2	277,9	411,0	1 472,1
– zużycie kg NPK/ha UR	94	99	112	118	190
Udział gospodarstw, które w latach 1992-1996 (w %):					
– podejmowały inwestycje	47,5	51,8	77,3	84,6	100
– zwiększyły obszar	17,9	13,1	15,8	23,1	36,4
Inwestycje w latach 1992–1996 (zł na gospodarstwo)	1 423	2 176	3 867	8 453	36 086
Udział gospodarstw rolnych (w %)					
– do 5 ha	30,8	36,9	31,7	3,8	9,1
– 5–10 ha	35,9	35,7	23,8	34,6	9,1
– 10–15 ha	28,2	16,7	24,7	23,1	9,1
15 i więcej ha	5,1	10,7	19,8	38,5	72,7
Udział kierowników gospodarstw posiadających wykształcenie rolnicze	43,6	45,2	69,3	57,7	72,7
w tym: średnie, pomaturalne i wyższe	5,1	7,1	8,6	7,7	36,4

Źródło: Jak w tabeli 1.

żenie gospodarstw w zasoby produkcyjne w powiązaniu z aktywnością rolnika są istotnym czynnikiem różnicującym dochody z działalności rolniczej. Gospodarstwa inwestujące, powiększające swój obszar, stosujące więcej środków plonotwórczych, bardziej powiązane z rynkiem osiągają wyższe dochody.

Dochody ludności w rolnictwie mogą pochodzić także z innych źródeł. Może to być praca zarobkowa, renty i emerytury, pozarolnicza działalność gospodarcza itp.

W 1996 r. dochód dyspozycyjny był także zróżnicowany pomiędzy wyodrębnionymi grupami gospodarstw (tab. 1). Głębokość dysproporcji w poziomie dochodu dyspozycyjnego brutto między skrajnymi grupami dochodowymi (I i V) była, w przeliczeniu na gospodarstwo domowe, 17,2-krotna, a na osobę – 8,6-krotna, natomiast w poziomie dochodu dyspozycyjnego netto – odpowiednio: 20,7-krotna oraz 10,3-krotna.

Dochód dyspozycyjny brutto w pierwszej grupie dochodowej (poniżej 6,5 tys.) był niższy od przeciętnego 4,9-krotnie w przeliczeniu na gospodarstwo domowe oraz 3,7-krotnie na osobę. Dochód netto w tej grupie dochodowej kształtował się natomiast w stosunku do przeciętnego jak 1:6,3 na rodzinę oraz 1:3,7 na osobę. Z kolei w rodzinach o najwyższych dochodach (grupa V) dochód dyspozycyjny brutto przewyższał przeciętny poziom w przeliczeniu na gospodarstwo 3,5-krotnie, a na osobę trzykrotnie, natomiast w wymiarze netto – odpowiednio: 3,3-krotnie i 2,8-krotnie.

Mniejsza skala zróżnicowania dochodu dyspozycyjnego występuje między grupami obszarowymi. Gospodarstwa o większym obszarze (powyżej 15 ha) osiągały dochód brutto prawie 2 razy większy niż gospodarstwa mniejsze (do 5 ha), zaś różnica w dochodzie netto była 1,6-krotna. W przeliczeniu na osobę różnica w dochodzie brutto wynosiła 1,5 raza, zaś w dochodzie netto – 1,2 raza.

Z przedstawionych w tabeli 1 informacji wynika, że skala dysproporcji między rodzinami rolniczymi rozpatrywana według wielkości dochodu dyspozycyjnego, który agreguje wszystkie formy pozyskiwania dochodów, jest znacznie mniejsza niż zróżnicowanie rozpatrywane tylko według dochodów z działalności rolniczej. Upoważnia to do stwierdzenia, że dochody spoza gospodarstwa rolnego przyczyniają się do znacznego złagodzenia dysproporcji w dochodach ludności. Mamy tu zatem do czynienia z niwelującym oddziaływaniem pozarolniczych źródeł dochodów na zróżnicowanie dochodów rodzin w rolnictwie.

Struktura dochodów dyspozycyjnych ludności użytkującej gospodarstwa rolne

Działalność rolnicza dla 90% rodzin badanych gospodarstw rolnych nie była jedynym źródłem dochodów. Dochody tej ludności w różnym stopniu uzupełniane są przez dochody spoza gospodarstwa (tab. 4). Pochodzą one z licznych źródeł,

Tabela 4.

Struktura dochodu dyspozycyjnego netto w wyodrębnionych grupach gospodarstw w 1996 r. (w %)

Grupy dochodowe i obszarowe gospodarstw	Dochody z działalności rolniczej	Dochody z pozarolniczej działalności	Dochody spoza gospodarstwa wg źródeł				inne dochody
			z pracy poza gospodarstwem	świadczenia socjalne	renty i emerytury	zasiłki dla bezrobotnych	
Grupy dochodowe							
do 6,5 tys. zł	-32,00	0	16,57	108,36	0	6,10	0,97
6,5-13 tys. zł	28,21	2,82	22,89	41,65	2,67	1,58	0,18
13-26 tys. zł	39,83	1,43	28,30	27,45	1,91	0,88	0,20
26-39 tys. zł	53,53	0,70	21,13	17,96	1,36	0,57	4,75
powyżej 39 tys. zł	81,21	5,37	5,71	7,48	0	0	0,23
Grupy obszarowe							
do 5 ha	20,44	1,03	38,70	36,45	2,69	0,67	0,02
5-10 ha	36,96	2,98	26,78	29,56	0,74	2,00	0,98
10-15 ha	48,76	0,52	19,00	25,50	1,51	0,85	3,86
15 i więcej ha	71,28	3,30	5,10	18,17	1,59	0,28	0,28
Przeciętnie	44,35	2,07	22,43	27,44	1,63	0,96	1,12

Źródło: Jak w tabeli 1.

wśród których największe znaczenie mają renty i emerytury dostarczające ponad 27,4% dochodu dyspozycyjnego oraz z pracy poza gospodarstwem – ponad 22,4%. Marginalne znaczenie w strukturze dochodu dyspozycyjnego miały dochody z pozarolniczej działalności gospodarczej (około 2,1%) oraz zasiłki dla bezrobotnych (1,6%), zasiłki socjalne (prawie 1,0%), odszkodowania, oprocentowanie wkładów bankowych (łącznie 1,1%).

Dochody spoza gospodarstwa były w 1996 r. podstawowym źródłem utrzymania dla 58,24% rodzin użytkujących gospodarstwa rolne.

Informacje te potwierdzają tezę, że rozpatrywanie zróżnicowania dochodowego w rolnictwie tylko na podstawie jednego źródła – dochodu z działalności rolniczej daje niepełny obraz sytuacji dochodowej tej grupy ludności.

Dochody z działalności rolniczej stanowią mniej niż połowę dochodów dyspozycyjnych ludności, w gospodarstwach małych obszarowo (do 5 ha) z tego źródła pochodzi niewiele ponad 1/5 dochodu, a w większych obszarowo (15 i więcej ha) – prawie 3/4 dochodu.

Drugim ważnym źródłem środków utrzymania rodzin rolniczych są **świadczenia socjalne**. Źródło to zyskało w ostatnich latach na znaczeniu, głównie za sprawą zwiększenia się liczby korzystających z niego osób oraz realnemu wzrostowi otrzymywanych świadczeń w rodzinach ubogich, gdzie udział świadczeń socjal-

nych w kształtowaniu sytuacji dochodowej ludności jest szczególnie duży. W rodzinach o dochodach wysokich z tego źródła pochodziło 7,5% dochodu. Różnica jednak poziomu rent i emerytur w przeliczeniu na gospodarstwo czy osobę w rodzinie była między grupami niewielka. Renty i emerytury mogą bowiem uzyskiwać osoby z różnych grup dochodowych. Ważne jest jednak to, że istnieje w rolnictwie grupa gospodarstw, która uzyskuje dochody tylko ze świadczeń socjalnych (głównie renty i emerytury). Gospodarstwa te stanowią 15% badanej populacji. W następnych 16% gospodarstw emerytury i renty stanowią dominujące źródło dochodów ludności.

Inny obraz znaczenia świadczeń socjalnych w strukturze dochodu dyspozycyjnego netto uzyskujemy w przekroju grup obszarowych. Mają one większe znaczenie w gospodarstwach o mniejszym areale użytków rolnych (do 5 ha). Z tego źródła pochodzi prawie 40% dochodu tej grupy. Nominalny jednak poziom świadczeń socjalnych w przeliczeniu na różne gospodarstwa niewiele się różnił. Oznacza to, że dochody z tytułu świadczeń socjalnych w ujęciu nominalnym w zasadzie równomiernie zasilają gospodarstwa o różnej powierzchni.

Prawie równie istotnym jak świadczenia socjalne źródłem dochodów rodzin rolniczych jest **praca poza gospodarstwem**. Z niej przeciętnie pochodziła prawie 1/4 dochodu dyspozycyjnego. Praca zarobkowa w największym stopniu determinuje sytuację dochodową rodzin użytkujących gospodarstwa małe obszarowo (do 5 ha) oraz rodzin o przeciętnym poziomie zamożności (3 grupa dochodowa). Dochody z pracy poza gospodarstwem mają niewielki udział w dochodach dyspozycyjnych rodzin zamożnych (5,7%) oraz prowadzących gospodarstwa rolne większe obszarowo (5,1%).

Analizując strukturę dochodów ludności użytkującej gospodarstwa rolne, warto także zwrócić uwagę na niewielki udział (2%) dochodów z **pozarolniczej działalności gospodarczej**. Wskazuje to na brak umiejętności wykorzystania przez ludność rolniczą możliwości pracy na własny rachunek, jakie daje gospodarka rynkowa. W środowiskach wiejskich brakuje bowiem doświadczeń w kreowaniu i doskonaleniu kwalifikacji menedżerskich, a także tradycji i atmosfery sprzyjającej rozwijaniu drobnej przedsiębiorczości. Wciąż istnieją bariery natury psychologicznej, jak niechęć przed podejmowaniem ryzyka i brak wiary w sukces, które sprzężone są z postawą bierności i wyczekiwania. Jeżeli jednak dochody z tego źródła odnieść do dochodu dyspozycyjnego netto w wyodrębnionych grupach gospodarstw, to zauważa się ich koncentrację w rodzinach najlepiej sytuowanych oraz użytkujących gospodarstwa o większym obszarze, natomiast rodziny o najniższych dochodach nie podejmowały jej w ogóle. Warto także zauważyć, że działalność gospodarcza prowadzona na własny rachunek dostarczała rodzinom rolniczym przeciętnie jedenaścikrotnie mniejszych dochodów niż praca najemna.

Typy gospodarstw ze względu na główne źródło pozyskiwania dochodu

Różnorodność sposobów pozyskiwania dochodów przez rodziny w rolnictwie stwarza potrzebę dokonania ich typologii według głównych źródeł dochodów. Przyjmując za kryterium źródło dominujące, wyodrębniono następujące typy gospodarstw:

typ I – gospodarstwa rolnicze, czyli takie, których sytuacja materialna w sposób dominujący zależy od dochodów z działalności rolniczej. Wyróżniono tu dwa podtypy gospodarstw:

- **typowo rolnicze**, gdy dochód dyspozycyjny netto w ponad 90% pochodzi z działalności rolniczej,
- **głównie rolnicze**, gdy dochód dyspozycyjny pochodzi z działalności rolniczej w 50–90%;

typ II – gospodarstwa rolnicze pomocnicze; tzn. takie, w których dochody spoza gospodarstwa przeważały nad dochodami z działalności rolniczej. Tu również wyróżniono dwa podtypy gospodarstw:

- **pracownicze** – gdy dochód z pracy najemnej przewyższał dochód ze świadczeń socjalnych;
- **socjalne** – gdy dochód ze świadczeń socjalnych przewyższał dochody z pracy poza gospodarstwem;

typ III – gospodarstwa z pozarolniczą działalnością gospodarczą; czyli takie, dla których jednym ze źródeł dochodów była pozarolnicza działalność gospodarcza.

Strukturę typów gospodarstw wraz z ich charakterystyką przedstawiono w tabeli 5. Wśród ogółu dominują gospodarstwa „pomocnicze” (ponad 55%), których ludność utrzymuje się głównie z nierolniczych źródeł dochodów (typ II). W co trzecim gospodarstwie dominują dochody ze świadczeń socjalnych, a w co czwartym z pracy zarobkowej. Dochody ludności głównie z działalności rolniczej dominują prawie w co czwartym gospodarstwie. Tylko w co szóstym gospodarstwie dochody z rolnictwa stanowiły powyżej 90% dochodów, a w co trzydziestym trzecim ludność uzyskiwała dochody z pozarolniczej działalności gospodarczej prowadzonej na własny rachunek.

Najmniejsze dochody w przeliczeniu na osobę wystąpiły w gospodarstwach socjalnych i nieznacznie większe w typowo rolniczych. W tych grupach gospodarstw dochód dyspozycyjny netto na osobę był mniejszy niż przeciętnie. Najlepsza sytuacja dochodowa występuje w tych gospodarstwach, których ludność prowadzi pozarolniczą działalność gospodarczą.

Tabela 5.

Charakterystyka ekonomiczna typów gospodarstw wg głównych źródeł dochodów

Wyszczególnienie	Typy gospodarstw				
	rolnicze		pomocnicze		z działalnością pozarolniczą
	typowo rolnicze	głównie rolnicze	pracownicze	socjalne	
Udział w liczbie gospodarstw	16,09	25,67	24,14	31,03	3,07
Przeciętna powierzchnia (w ha UR)	14,68	13,09	6,32	7,22	10,66
Liczba osób w rodzinie	3,76	4,54	4,71	4,21	5,38
Zasoby siły roboczej na 100 ha UR	13,87	16,12	22,69	21,18	21,40
Wartość na 1 ha UR (w zł):					
– środków trwałych	6 386	7 075	8 792	6 143	14 895
w tym: maszyn i narzędzi	2 856	2 852	2 257	1 618	4 230
– produkcji końcowej	1 931	2 094	1 432	1 218	2 719
w tym: roślinnej	656	376	277	260	1 991
– produkcji towarowej	1 766	1 824	1 166	1 003	2 523
w tym: zwierzęcej	1 149	1 500	985	813	576
Udział gospodarstw, które w latach 1992–1996 (w %)					
– podejmowały inwestycje	66,7	87,7	66,7	55,6	87,5
– zwiększyły obszar	31,0	25,4	11,1	11,1	0,0
Udział gospodarstw (w %:)					
– do 5 ha	2,4	10,5	50,8	43,2	25,0
– 5–10	31,0	25,4	30,2	32,1	37,5
– 10–15	35,7	25,4	14,3	18,5	12,5
15 i więcej	31,0	38,8	4,8	6,2	25,0
Udział kierowników gospodarstw					
z wykształceniem rolniczym (w %)	69,2	65,7	55,6	40,7	75,0
w tym średnie, pomaturalne i wyższe	21,4	7,5	4,8	6,2	12,5
Dochód na osobę (w zł:)					
– dyspozycyjny brutto	3 928	4 459	3 488	2 587	5 055
– dyspozycyjny netto	2 909	3 695	3 121	2 524	4 051
– z działalności rolniczej	2 687	2 586	390	469	1 174

Źródło: Jak w tabeli 1.

Gospodarstwa typowo rolnicze charakteryzują się na tle innych grup większą powierzchnią użytków rolnych i niskimi zasobami siły roboczej na 100 ha UR. Prawie co trzecie gospodarstwo w latach 1992–1996 zwiększyło swój obszar o 3 ha, a zmniejszyło co szóste o 0,30 ha.

W gospodarstwach głównie rolniczych dominują przychody pieniężne z towarowej produkcji zwierzęcej, co czwarte gospodarstwo zwiększyło w latach 1992–1996 swój obszar o 1,6 ha. Z gospodarstw tych pochodziło 40% rolniczej produkcji towarowej. Ogółem w gospodarstwach, w których dominują dochody z działalności rolniczej, znajduje się 58% UR i pochodzi z nich 68% rolniczej produkcji towarowej. W grupie tej jest znacznie większy udział gospodarstw, które zwiększają swój obszar niż zmniejszają.

W grupie gospodarstw „pracowniczych” dominują gospodarstwa mniejsze obszarowo, co drugie miało obszar poniżej 5 ha. W grupie tej znajdowało się 15% UR i pochodziło z nich 12% produkcji towarowej. Z produkcji rolniczej gospodarstwa te uzyskiwały 12,5% dochodu dyspozycyjnego.

Gospodarstwa socjalne skupiające prawie 25% zasobów siły roboczej należą do różnych grup obszarowych. Dominują jednak mniejsze obszarowo. Trzy czwarte miało powierzchnię poniżej 10 ha. Gospodarstwa te uzyskiwały najmniejszą produkcję końcową i towarową. Roślinna produkcja końcowa z 1 ha UR była prawie 2,5-krotnie mniejsza niż w gospodarstwach typowo rolniczych i 7,6-krotnie mniejsza niż w gospodarstwach z pozarolniczą działalnością gospodarczą. Najmniejszy jest też w tej grupie udział tych gospodarstw, które w latach 1992–1996 podejmowały nakłady inwestycyjne.

Najmniej liczebną, ale za to najbardziej wyrazistą grupę stanowią rodziny prowadzące dodatkową działalność gospodarczą. Podejmują ją osoby z różnych grup obszarowych. Na ogół działalność dodatkową podejmowały osoby mające lepsze wykształcenie formalne. Gospodarstwa z tej grupy są najlepiej wyposażone w środki techniczne i w większości z nich dokonano w ostatnich latach inwestycje (87,5% gospodarstw), których wartość w przeliczeniu na 1 ha UR. była ponad pięciokrotnie większa aniżeli w gospodarstwach głównie rolniczych. Prowadzenie pozarolniczej działalności gospodarczej ma wpływ na organizację i intensywność gospodarowania. W produkcji towarowej dominuje produkcja roślinna, której udział wynosi ponad 77%. Gospodarstwa te sprzedawały z 1 ha UR 2,3-krotnie mniej produkcji zwierzęcej niż gospodarstwa rolnicze. Oznacza to ograniczanie chowu zwierząt w tej grupie, co – podobnie jak rezygnacja z chowu zwierząt – jest klasyczną formą odchodzenia od produkcji rolniczej.

Podsumowanie

Przedstawione rozważania potwierdzają, że zróżnicowanie dochodowe rodzin jest ogromne, zwłaszcza jeżeli rozpatrujemy je z punktu widzenia dochodu z rolnictwa. Zróżnicowanie na podstawie jednego źródła dochodu daje jednak niepełny obraz sytuacji ekonomicznej ludności w rolnictwie. Dochody z rolnictwa są tylko jednym ze źródeł dochodu. Z niego pochodziło w 1996 r. 44,4% dochodów ludności użytkującej gospodarstwa. Drugim co do znaczenia źródłem dochodów ludności rolniczej były renty i emerytury (27,4%), trzecim źródłem – praca zarobkowa poza gospodarstwem (22,4% dochodów). Dochody spoza produkcji rolniczej powiększają dochody ludności i przyczyniają się do znacznego niwelowania różnic dochodowych ludności użytkującej gospodarstwa rolne.

Produkcja rolnicza stanowiła jedyne lub główne źródło dochodu (ponad 50%) w 42% gospodarstw. Te gospodarstwa można zaliczyć do rolniczych. Są one najmocniej powiązane z rynkiem, z nich bowiem pochodzi ponad dwie trzecie produkcji towarowej.

Dla prawie jednej trzeciej gospodarstw (31%) głównym źródłem dochodu są świadczenia socjalne (renty, emerytury, zasiłki), a dla 24% praca zarobkowa. Gospodarstwa te można zaliczyć do pomocniczych. Są one najslabiej powiązane z rynkiem. Z nich pochodzi jedna czwarta produkcji towarowej. Tylko w 3% gospodarstw ludność podjęła pozarolniczą działalność gospodarczą. Sytuacja dochodowa tej grupy ludności w porównaniu z innymi grupami gospodarstw jest najlepsza. Dokonane zmiany w organizacji produkcji tych gospodarstw mogą jednak w przyszłości powodować odejście od produkcji rolniczej.

Literatura

- ADAMOWSKI Z.: Dochody w rolnictwie indywidualnym w latach 1993–1996. *Biuletyn informacyjny ARR*, 3 (69), 1997.
- Biuletyn informacyjny MRiGŻ*, 4 1997.
- CZYŻEWSKI A., WIŚNIEWSKA J.: Metody pomiaru dochodów rolniczych w krajach Unii Europejskiej. *Wiś i Rolnictwo*, 2, 1995.
- HANF H.C.: Znaczenie osobowości kierownika gospodarstwa dla produkcji rolniczej. [W:] XXX lat Wydziału Ekonomiczno-Rolniczego SGGW-AR, Warszawa, 1983.
- RYCHLIK T.: Pojmowanie dochodu. [W:] Czynniki kształtujące wielkość produkcji i dochodów w rolnictwie. PWRiL, Warszawa, 1987.
- STAŃKO S.: Poziom i zróżnicowanie dochodów ludności w rolnictwie w 1987 i 1992 r. gospodarstw ze względu na dochód z działalności rolniczej. [W:] Procesy dostosowawcze w rolnictwie chłopskim do gospodarki rynkowej. Wydawnictwo SGGW, 1994.
- STAŃKO S.: Metoda i organizacja badań gospodarstw indywidualnych w 1996 r. Katedra Ekonomiki Rolnictwa SGGW, Warszawa, 1997 (maszynopis).
- ZARZECKI J.: Sytuacja dochodowa rolnictwa chłopskiego w okresie rynkowej transformacji gospodarki. *Wiś i Rolnictwo*, 2, 1996.

The Level and Differentiation of Income Obtained by Agricultural Holdings Users

Abstract

A very different income level and income structure were observed among the population operating agricultural holdings in 1996.

An agricultural production in farms with highest earnings brought gross income that was 106 times higher than in farms with lowest earnings. Gross income per member of family was 53 times higher respectively.

Incomes from farming in 1996 constituted only 44.4 per cent of disposable incomes of agricultural population. Farm incomes were completed by retirement and other kinds of pensions (27.4 per cent), incomes from off-farm employment (22.4 per cent), earnings from non-farm activity (2.1 per cent) and gains from other sources (1.1 per cent). Incomes obtained outside farming relieve fall in incomes of agricultural holding users and in result improve income disproportion among agricultural population. The ratio of the highest gross disposable income level to the lowest one between selected groups was at 17. When this income was referred to one person, the ratio was at 8.6.

The outcome of an analysis presents that 42 per cent of investigated farms generated their main income from agricultural production, 31 per cent – from retirement benefits and pensions, 24 per cent – from wages and 3 per cent – from other resources.

The self-employed in non-agricultural activities were in the most favourable economic situation.